

- 17 От Совета Иоанно-Предтеченского Каменец-Подольского Братства // Минские епархиальные ведомости. – 1873. – № 2. – С. 43, 44.
- 18 Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода графа Д. Толстого за 1873 г. // Литовские епархиальные ведомости. – 1875. – № 4. – С. 35.
- 19 Там же.
- 20 НГАБМ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 4335. – Арк. 2.
- 21 Там же. – Ф. 562. – Воп. 1. – Спр. 4. – Арк. 206.
- 22 Там же. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 8060. – Арк. 334 зв.
- 23 Устав Братства Казанской Иконы Божией Матери для вспомоществования нуждающимся ученикам Пинского духовного училища. – Пинск: Типо-Литография Вильковича, 1904. – С. 1.
- 24 Устав Пинского православного братства во имя Св. великомученика Феодора Тирона. – Пинск: Паровая Типо-Литография Вильковича, 1911. – С. 1.
- 25 Миловидов А. И. Западнорусские православные братства... – С. 3.
- 26 НГАБМ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 8060. – Арк. 330 зв.
- 27 От редакции // Православный братчик. – № 1. – 1910. – С. 3.
- 28 Темко Г. Д. Третій Рим: імперія проти Украпны. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К.: Міжнародна агенція «BeeZone», 2004. – С. 123.

Summary

Valiantsina Yanouskaya

RESTORATION OF ORTHODOX CHRISTIAN CHURCH BROTHERHOODS IN RUSSIAN EMPIRE DURING 1860IES – EARLY XXTH CENTURY

The author describes the process of restoration of Orthodox Christian church brotherhoods in Russian Empire during 1860ies – early XXth century. The article is focused on the analysis of the reasons for restoration, and on differences between contexts and objectives of XIXth century and XVIth–XVIIth brotherhoods' activities.

Лариса Моїсеєнко,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
СГП Красноармійського індустріального інституту
державного вищого навчального закладу
«Донецький національний технічний університет»*

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ В ДОНБАСІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто господарську діяльність християнських конфесій в Донбасі в кінці ХІХ – на початку ХХ століть. Проаналізовано види господарської діяльності християнських конфесій; визначено специфіку, результативність та ефективність цієї діяльності; з'ясовано фактори, що сприяли або заважали економічній діяльності християнських конфесій.

Ключові слова: економічна діяльність, християнські конфесії, духовенство, епархія, консисторія, церковно-майнове право.

Актуальність вибраної проблеми зумовлена тим, що господарська діяльність є однією з головних напрямів позакультової діяльності церков. Економічна діяльність була та залишається важливою для християнських конфесій, бо спрямована на формування матеріальних цінностей, необхідних для функціонування церковних інститутів. Від її результативності залежить якість та діапазон просвітницької роботи, благодійництва, місіонерської діяльності тощо.

Останнім часом інтерес істориків до церковних питань надзвичайно виріс у зв'язку з кризою духовності та трансформацією моральних цінностей. Вітчизняна історіографія доповнилася великою кількістю цікавих праць з цієї області. Але серед всієї маси досліджень майже відсутні роботи, що були б присвячені економічній діяльності християнських конфесій у визначений період.

Історіографію питання можна поділити на три періоди: дореволюційний (з 1880–1917 рр.), радянський (1917–1991 рр.), сучасний (з 1991 р. до сьогодні). Слід зазначити, що акценти в розкритті цієї проблеми змінювалися протягом всіх періодів.

Практично всі праці першого дореволюційного періоду розвитку історіографії були написані з урахуванням позицій офіційної церкви. До того ж окремої праці, присвяченої економічній діяльності християнських конфесій в цей період створено не було. Економічні питання виступали складовою частиною загальних досліджень та були присвячені більше характеристиці господарської діяльності саме представників конфесій, а не церков (А. Клаус¹, Т. Буткевич², В. Бондар³). Винятком є дослідження господарської діяльності Православної Церкви (Рункевич⁴, Богоявленський⁵).

Історіографія другого періоду (1917–1991 рр.) пройшла складний шлях свого розвитку. Але для всього періоду переважало негативне ставлення радянської історіографії до будь-яких церковних проблем. Праці відрізнялись спробою переоцінки історичних подій та явищ. А також мали не стільки наукову, скільки ідеологічну спрямованість.

Господарська діяльність Православної Церкви знайшла відображення у працях М. Нікольського⁶, В. Клочкова⁷, протестантських церков в дослідженнях О. Клібанова⁸, Г. Ляліної⁹, А. Іпатова¹⁰.

Дослідники третього періоду намагаються охопити весь спектр питань, пов'язаних з діяльністю християнських конфесій. Питання економічної діяльності різних конфесій були розглянуті в дослідженнях Г. Надтоки¹¹, І. Лимана¹², О. Тригуба¹³, Ю. Скалозуба¹⁴, О. Безносової¹⁵, І. Кулінич¹⁶, А. Плахотнюк¹⁷ та ін.

Не зважаючи на наявність робіт, тема вимагає додаткового вивчення, осмислення та узагальнення.

Об'єктом виступають релігійні конфесії в Донбасі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Предметом є економічна діяльність християнських конфесій в Донбасі в 1880–1914 рр.

Географічні рамки дослідження обмежені терміном Донбас, який включає відповідно до церковно-адміністративного розподілу Російської імперії Катеринославську, частини Харківської єпархії та Облaсті Війська Донського.

Метою статті є аналіз господарської діяльності християнських церков в Донбасі в 1880–1914 рр.

Християнські конфесії у визначений період вели активну економічну діяльність, спрямовану на формування матеріальних цінностей, необхідних для функціонування церковних інститутів. Характер та розміри господарської діяльності залежали від багатьох чинників і перш за все від російського законодавства, яке створило для конфесій різні умови діяльності.

Православна Церква та церкви визнаних конфесій отримували державну дотацію та мали найбільш сприятливі умови для економічної діяльності, але й були більш підзвітними та підконтрольними в цій сфері. Інші християнські конфесії мали самостійно вирішувати проблеми розвитку та функціонування своїх церков, тому стан цих церков прямо пропорційно залежав від господарської діяльності членів громади.

Господарська діяльність регламентувалася церковно-майновим правом. Предметом церковно-майнового права було майно, фінансовий капітал, а суб'єктами виступали парафіяльні церкви, монастирі, релігійні общини. Господарська діяльність конфесій мала регіональну та конфесійну специфіку.

Прибутки, які отримувала Православна Церква, можна розділити на шість категорій.

До господарської діяльності Православної Церкви можна віднести обробку землі, здачу в оренду церковного майна, землі, торгівлю, виготовлення та продаж свічок, вкладення капіталу до банків.

Безумовно, земля виступала основним джерелом прибутків Православної Церкви. До цих володінь відносилися куповані церковні земельні ділянки, площі, отримані від казни, сільських, міських громад або приватних осіб на правах безкоштовного та безтермінового користування. Матеріальне благополуччя духовництва та функціонування церкви залежало від кількості та якості землі, інтенсивності та доцільності її використання, ефективності її обробки.

У «Правилах о местных средствах содержания духовенства и разделении этих средств между членами причта» (рос.) (1873 р.) вказувалося, що церковно-польові землі знаходилися в користуванні духовенства, а церковні будинки, лавки, млини, тобто церковно-оброчні статті, могли здаватися в оренду мешканцям. За законом від 1876 р., якщо члени причту не мали бажання самостійно обробляти церковно-польові землі, то мали право здавати їх строком лише на один рік за письмовою домовленістю. Термін здачі найму церковних оброчних статей не міг перебільшувати 12 років. Орендні умови залишалися незмінними і при зміні складу причту. Внутрішні монастирські та церковні будинки не могли здаватися під торговельні чи трактирні заклади. За ст. 398 православні церкви мали право купувати тільки ненаселені маєтки¹⁸.

Розміри земельних угідь церков не були однаковими. За даними Святішого Синоду у середньому на кожну церкву припадало 97,7 дес. землі, що в середньому відповідало тим розмірам, які відводилися церквам за «Правилами. Порівнюючи церковне землеволодіння Бахмутського, Маріупольського та Слов'яносербського повітів, можна зробити висновки, що найбільше церков було в Маріупольському повіті (76), на другому місці був Бахмутський повіт (48), найменше в Слов'яносербському (35), але найбільше землі припадало на одну

церкву в Слов'яносербському повіті, в середньому по 101,5 дес., найменше в Маріупольському – 91,5 дес. Майже вся церковна земля в повітах була орною.

У Харківській єпархії 695 церков мали 33 918 дес. землі, серед яких було 92,2 % орної. На кожну церкву єпархії припадало приблизно 48,8 дес. землі¹⁹. В Катеринославській єпархії здавали в оренду найбільшу кількість земель – 11006 дес., на відміну від церков Харківської єпархії, чий показник майже найменший серед українських єпархій – 2 275 дес. землі¹⁹.

Найбільше земельних угідь мали монастирі. Хоча скласти повний огляд земельних володінь монастирів важко, бо розмір володінь монастирів був визначений приблизно, до того ж монастирське начальство іноді намагалось не виказати реальний стан земель. Іноді монастирі вводили в рубрику «орна земля» і садиби, луги, городину. Не завжди зрозуміло наскільки ефективно використовувалися ліси в господарстві монастирів. Що стосується здачі землі в оренду, то монастирі Катеринославської єпархії взагалі її не здавали в оренду. А монастирі Харківської єпархії здавали в оренду 1 784 дес. землі. За цим показником Харківська єпархія поступалася лише монастирям Херсонської та Таврійської єпархій²⁰.

Серед тих обителів, що не мали землі, була Скорбященська Старобельська община (Харківська єпархія). У 1908 р. община тільки планувала купити земельну ділянку. А до того прибутки общини складали збір від свічного продажу, гаманцевий збір, пожертви богомольців, врожаї з городу, саду, руюділля²¹.

Кожна церква як Російської імперії, так і Донбасу розпоряджалася відповідною сумою капіталу, регулярно звітуючи про витрати та залишок коштів. Так, у 1885 р. 18 церков третьої Благочинної округи Катеринославської єпархії мали на рахунку 20 371,04 крб. З них отримали прибутку в поточному році: готівкою – 2,2%, квитками – 24,2%, 23,2% прибутків становили кухольний та гаманцевий збори, 20,7% – свічний продаж, 24,2% – пожертвування, відсоток з капіталу – 0, 7%; 4, 8% – інші прибутки. Найбільше було отримано від добровільних пожертвувань, кухольного та гаманцевого зборів. У поточному році ж було витрачено: на утримання церков – 4,9 % коштів, на ремонт – 7,01% , на купівлю вина, кадила, ладану – 6,1%, найбільша сума була витрачена на утримання духовного училища – 23,7%. Разом 10 199 крб²². Решта коштів залишалася на балансі²³.

У 1904 р. в Донській єпархії процент з капіталу становив – 29 729 крб. 51 коп. – 4, 42%, для порівняння – прибутки від оброчних статей склали 9 620 крб. 27 коп. – 1,43%²⁴

На 1 січня 1910 р. монастирі, архієрейські будинки Російської імперії володіли 1 390 464 крб. готівкою та 60 010 925 крб. цінними паперами²⁵.

Значним джерелом прибутку Православної Церкви були єпархіальні свічні заводи, що були розташовані в 55 регіонах Росії²⁶. В 1808 р. вийшло розпорядження, за яким продаж церковних свічок був визнаний монопольним правом Православної Церкви. З 1870 р. відкриття нових свічних заводів було закріплене за духовенством, яке намагалось монополізувати свічний ринок. А

Циркуляром Міністерства фінансів казенної палати від 8 березня 1878 р. церковні заклади, які виробляли та продавали свічі, не підлягали оподаткуванню. У 1902 р. Православна Церква отримала свічного прибутку на суму 19,4 млн. крб.

Прибутки від свічних заводів витрачалися на різні церковні потреби. Наприклад, свічний завод, який працював у Катеринославі, у 1893р. отримав прибутку на суму 13 596 крб., у 1901р. – 94 399 крб., 1909р. – 1 14 768,75 крб.²⁷. З кожним роком не тільки збільшувався прибуток, але й зростали пункти витрат заводу: якщо в 1894 р. завод витратив 2320 крб. за 5 пунктами: на церковно-учительську школу – 2060 крб., на духовну семінарію – 18 крб., одночасну допомогу – 80 крб., квартирну допомогу єпархіальному наглядачу церковно-парафіяльних шкіл – 200 крб., то в 1909 р. – витрати розподілялися на 11 статей і становили 130 466 крб., що в 56 раз перевищило витрати 1894 року. За підрахунками автора, найбільші суми були перераховані на будівництво Маріупольського єпархіального училища (30,6 %), на Катеринославське єпархіальне училище (33,3%),²⁸ на погашення позик духовенства єпархії (9,37 %) та на Духовну семінарію – 7,8%²⁹.

Свічні прибутки становили левову долю і в Донській єпархії. Тут в 1904 р. на рахунку єпархії було 11 276 627 крб. З них у поточному році було отримано прибутку на суму 672 552 крб.82 коп. Свічний прибуток склав (474 682 крб. 26 коп.) – 70,6%, інші прибутки були значно меншими. Так, добровільні пожертвування становили 9, 74% від загальної суми прибутку; кухольний збір – 9, 56% відповідно, інші – 10,1% . У цьому ж році було витрачено 683491 крб., з них: на утримання церков – 25,8%, на ремонт церковного начиння – 5,4%³⁰.

За офіційними даними Синоду, прибутки Православної Церкви в 1914 р. склали 110 млн. 305 тис. крб. Суттєву частину прибутку як і раніше, становили кошти, виручені від продажу воскових свічок³¹.

Не всі фінансові вливання церкви використовували на свої потреби. Кожна церква відраховувала відсотки з прибутків: від продажу «венчиків» та дозвілних молитов при відспівуванні, кухольних, гаманцевих, свічних. Благочинні збирали по церквах ці кошти та відраховували їх на рахунок єпархіального керівництва. Ці кошти вливалися до особливого духовно-навчального капіталу, який знаходився у веденні Святішого Синоду. З 1880 р. розмір процентного збору складав для західних єпархій – 14%, для інших – 25%. Якщо одна церква не могла сплатити збір, його ділили між іншими церквами, більш фінансово спроможними. Не підлягали загальному збору монастирі³².

На початок ХХ ст. ці збори становили третину всіх прибутків церков і були для деяких парафій заважкими. На кошти парафій утримувалися духовно-навчальні заклади, Учбовий комітет Святішого Синоду, богословські училища, духовні консисторії та ін. Так, наприклад, у 1910 р. до 655 тис крб., що витрачалися на потреби консисторії, надходили з церковних прибутків.

Церковним майном відав Святіший Синод, який діяв через господарське управління, архієрей в архієрейському будинку – через економа, монастирі – через настоятелів та настоятельниць з радістю старшої братії та сестер або через особливі «правління» та «собори».

В управлінні церквами брали участь парафіяни, які обирали церковного старосту, що й займався організаційними та поточними фінансовими питаннями. Церковні старости без дозволу єпархіального начальства, але з дозволу причта мали право витратити на рік до 300 крб. у кафедральних соборах, до 150 крб. – у міських церквах, до 50 крб. у сільських церквах³³.

Нагляд за майновим управлінням Православної Церкви здійснювався в інтересах церкви різними церковними інстанціями, що здійснювали ревізії, перевіряли звіти.

Закладення церковного та монастирського нерухомого майна в кредитних установах також було у компетенції Святішого Синоду.

Господарством Архієрейських будинків займався економ, який призначався та звільнявся єпископом. Саме економ збирав та записував прибутки, наглядав за вчасністю надходжень та розтрат коштів, надавав звіт оборотів єпархіальному Архієрею³⁴. Консисторія контролювала питання оренди та успадкування, прибутки та витрати.

Керування економічною діяльністю монастиря відбувалося сумісно настоятелем чи настоятелькою з радою старших братів чи сестер.

Загальною умовою щодо розташування капіталу для православних церков та монастирів було розміщення їх до державного банку, його відділення та контори, а також придбання іменних (тобто на ім'я церков та монастирів), державних, процентних паперів, які поміщали для зберігання до державного банку.

Настоятель монастиря мав право самостійно, без дозволу єпархіального начальства, використовувати 500 крб. на невеликі потреби та ремонт. На кінець року книгу прибутку та витрат ретельно перевіряли та здавали в консисторію.

Усі монастирі та церкви повинні були мати докладні та точні описи всього внутрішнього убранства храмів, їх ризниць та книжних складів, включати рукописи, давні акти та предмети, які мають важливе значення для історії та археології (зброя, монети, обладунки, картини, портрети, меблі тощо). Усі предмети, що були внесені в опис, видавалися з церковних та монастирських ризниць та бібліотек тільки з дозволу Святішого Синоду та єпархіального архієрея.

Святіший Синод консисторія чітко стежили за грошовими сумами, що надходили з різних джерел (Устав духовних консисторій, ст. 138).

Таким чином, православні церкви й монастирі поступово перетворювалися на інституції, які значною мірою залежали фінансово та адміністративно від центрального управління та єпархіальної влади.

Римо-католицька, лютеранська церкви, які належали до категорії визнаних терпимих конфесій, володіли рухомим та нерухомим майном на загальних засадах.

Кошти римо-католицької церкви поповнювалися за рахунок добровільних внесків, які збиралися в церквах в неділю та святкові дні. Церковне майно закладалося тільки з дозволу імператора. Монастирі мали право купувати нерухоме майно на суму до 5 тисяч крб. з дозволу міністра внутрішніх справ, на суму більше 5 тисяч крб. – тільки з дозволу імператора. Монастирі та церкви могли приймати з дозволу Міністерства внутрішніх справ грошові суми, що їм заповідалися. Церкви

отримували за законом четверту частину рухомого майна померлих духовних осіб, які не залишили заповіту. Церковні землі могли здаватися в оренду, а грошові капітали вкладалися в державні та приватні кредитні установи³⁵.

За «Уставом духовных дел иностранных исповеданий» управління церковним майном римо-католицьких парафій велося настоятелем та старостою, якого вибирали парафіяни з тих кандидатів, які пропонував настоятель.

Щоб купувати нерухоме майно на суму до 300 крб., лютеранським священикам необхідно було звертатися за дозволом до Генеральної консисторії; якщо сума купівлі перевищувала 5000 крб., відчуження відбувалося тільки за Височайшим дозволом. Продаж відбувався за тими ж правилами, що й купівля³⁶. Збори й подаяння на користь кірок дозволялися в розмірі законних розпоряджень від 28 грудня 1832 р. Без дозволу вищого начальства лютеранським священикам у сільській місцевості дозволялося приймати подарунки та заповіти в розмірі менше 300 крб., на користь міських кірок – 1500 крб.³⁷

Парафіяни брали активну участь в управлінні церковними справами через церковні опікунства, церковні ради, колегії або конвенти³⁸.

Робити борги від церкви заборонялося. Лютеранське духовенство особисто відповідало за борги, тому позови до церков «при сутнісними місцями» не приймалися. Священнослужителі також не мали права віддавати нерухоме церковне майно навечно або на термін, що перевищував 12 років. Вищі духовні органи лютеранського сповідання могли видавати на церковні потреби понад 2000 крб. тільки з дозволу Міністерства внутрішніх справ.

Церкви інших християнських конфесій не отримували державного фінансування, вони утримувалися релігійними громадами, шляхом добровільних внесків парафіян. Тому стан їх церков залежав від ефективності господарської діяльності віруючих.

Економічна діяльність протестантських конфесій мала певну специфіку.

Наприклад, менонітські колонії Донбасу розділені на окремі поселення, являли собою самостійну соціальну організацію, яка утворювала релігійну общину. Всі сфери життєдіяльності, в тому числі і економічна, підпорядковувалися конфесійним інтересам. Всі менонітські колонії мали сільськогосподарську спрямованість. Господарську діяльність меноніти вели з релігійною ретельністю, у своїх успіхах завжди відчували присутність Господа³⁹.

Молитовні споруди евангельських християн існували за рахунок членських внесків, зборів під час молитовних зустрічей, пожертвувань під час „хлібопреломлення», продажу книг релігійного змісту, марок. Найбільші відсотки прибутків надходили від членських внесків – 28,8%, кошти від зборів під час молитовних зустрічей – 25,3%, що стосується витрат, то найбільші суми були використані на ремонт, прибирання, наймання приміщення для молитовних зборів⁴⁰.

Джерелами фінансування духовних закладів та священиків-старообрядців були добровільні пожертвування, членські внески парафіян, які встановлювалися на загальних зборах. Так, у 1913 р. для парафіян Успенської церкви Слов'яно-сербського повіту Катеринославської губернії обов'язковий збір становив: 3 крб. для тих, хто мав земельний наділ та 1 крб. для тих, хто не мав наділу⁴¹.

Фінансовий стан старообрядницьких парафій Донбасу не був однаковим протягом XIX–XX ст. Він стабілізувався приблизно в 1910 р., що сприяло будівництву та ремонту молитовних споруд. Так, джерелами існування Спасо-Преображенського монастиря старообрядців с. Городищі Катеринославської губернії служили пожертви, що надсилали з різних місць Росії, праця братчиків за наймом, прибутки від земель, що належали монастирю. У планах було будівництво свічного заводу при монастирі⁴².

Отже, недостатнє фінансування або повна його відсутність для деяких конфесій робили господарську діяльність важливою справою в житті церков. Від активності та ефективності економічної діяльності залежало матеріальне благополуччя конфесій, функціонування їх церковних інститутів.

Православна церква, Лютеранська та Римо-католицька церкви мали сприятливіші умови для ведення господарства, але значною мірою залежали від центрального управління та вищої влади. Для управління та контролю за матеріальними цінностями були створені спеціальні господарчі інстанції.

Церкви, що належали до інших конфесій, утримувалися релігійними громадами. Саме тому їх економічна діяльність була підпорядкована конфесійним інтересам.

- 1 Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. – СПб.: Вест. Европы, 1869. – 455с.
- 2 Буткевич Т. (протоиерей). Протестантство в России / Т. Буткевич (протоиерей). – Харьков: Тип. духов. семинарии, 1913. – 234с.
- 3 Бондарь С. Секта меннонитов в России / С. Бондарь. – Петроград: Тип. В. Смирнова, 1916. – 207с.
- 4 Рункевич С. Русская церковь в XIX веке / С. Рункевич. – СПб.: Изд. А. П. Лопухина, 1901. – Т. 2. – 232 с.
- 5 Богоявленский В. Епархиальные съезды / В. Богоявленский. – Омск, 1902. – 134с.
- 6 Никольский Н. История русской церкви / Н. Никольский. – М.: Политиздат, 1930. – 435 с
- 7 Клочков В. Закон и религия / В. Клочков. – М.: Политиздат, 1982. – 160с.
- 8 Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / А. И. Клибанов. – М.: Наука, 1973. – 255 с.
- 9 Лялина Г. С. Либерально-буржуазное течение в баптизме (1905–1907 гг.) / Г. С. Лялина // Вопросы научного атеизма: сб. ст. – М., 1966. – Вып. 1. – С. 312–340.
- 10 Ипатов А. Н. Меннониты. Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности / А. Н. Ипатов. – М.: Наука, 1978. – 345с.
- 11 Надтока Г. Православна церква в Україні 1900 – 1917 гг. / Г. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 240 с.
- 12 Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І. Лиман. – Запоріжжя: Тандем-У, 2004. – 488 с.
- 13 Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918рр.): дисертація на ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Тригуб. – Миколаїв, 2000. – 242 арк.
- 14 Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775–1917 / Ю. Скалозуб. – Днепрпетровск: «Січ», 2001. – 416 с.
- 15 Безносова О. Меннониты конгрегаций «Мемрик» и их православные соседи (1885–1917) / О. Безносова // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность: материалы Междунар. науч. конф., Донецк, 27–28 сент. 2003 г. – Донецк: Адекс, 2003. – С. 116–125.

- 16 Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – № 9. – Київ: Інститут історії АН УРСР, 1990. – С. 18–30.
- 17 Плахотнюк Т. Н. Положение евангелическо-лютеранской церкви в России / Т. Н. Плахотнюк // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения: материалы Междунар. конф., Анапа, 20–25 сент. 1993 г. – М.: Готика, 1996. – С. 312–320.
- 18 Правила и постановления извлеченные из церковно-гражданских законов протоиереем И. Чижевским / [сост. протоиерей И. Чижевский]. – Харьков, 1901. – С. 411.
- 19 Любинецкий И. А. Свод статистических данных, относящихся к землевладению церковей и монастырей Российской империи. По данным Святейшего Синода и Центрального Статистического Комитета / И. А. Любинецкий. – СПб., 1900. – С. 1–5.
- 20 Матвеев М. История Харьковской епархии (1850–1988) / М. Матвеев. – Харьков: Богослов, 1999. – С. 55.
- 21 Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 год. – Екатеринослав: Тип. братства св. Владимира, 1910. – 1103с.
- 22 Правила и постановления извлеченные протоиереем И. Чижевским / [сост. протоиерей И. Чижевский]. – Харьков, 1901. – С. 7.
- 23 Державний архів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 14–15.
- 24 Ведомость о приходе и расходе денежных капиталов по церквам Донской епархии за 1904–1906 гг. // Донские епархиальные ведомости. – Новочеркасск, 1908. – № 34. – С. 2–3.
- 25 Морозан В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX вв. / В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 239–262.
- 26 Суворов Н. С. Учебник по церковному праву / Н. С. Суворов. – М.: Печатня Снегиревой, 1913. – С. 49–50.
- 27 Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1900. – № 10. – С. 112–117.
- 28 Любинецкий И. А. Указ тр... – 100 с.
- 29 Операции свечного завода Екатеринославской епархии по годам // Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1916. – № 1. – С. 112–117.
- 30 Ведомость о приходе и расходе денежных капиталов по церквам Донской епархии за 1904–1906 гг. // Донские епархиальные ведомости. – Новочеркасск, 1908. – № 34. – С. 2–3.
- 31 Правила и постановления извлеченные протоиереем И. Чижевским / [сост. протоиерей И. Чижевский]. – Харьков, 1901. – С. 8.
- 32 Суворов Н. С. Указ. тр. – С. 54.
- 33 Правила и постановления извлеченные протоиереем И. Чижевским / [сост. протоиерей И. Чижевский]. – Харьков, 1901. – С. 7.
- 34 Собрание церковно-гражданских постановлений о монашествующих и монастырях / [сост. протоиерей И. Чижевский]. – Харьков, 1898. – 191с.
- 35 Клочков В. Закон и религия / В. Клочков. – М.: Политиздат, 1982. – С. 142–143.
- 36 Свод законов Российской Империи-СПб.: Государственная типография, 1896. – Т. XI. – Ч. 1: Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – 1896. – Ст. 712–731–884, 956–1018.
- 37 Буткевич Т. (протоиерей). Указ. тр. – С. 13–14.
- 38 Карагодин А. И. Из истории заселения юга Украины немецкими колонистами (XVIII–XIX вв.) / А. И. Карагодин // Из прошлого Запорожья: материалы к спецкурсу по историческому краеведению для студентов и учителей истории: сб. ст. – Запорожье: Запорож. гос. ун-т, 1992. – Вып. 1. – С. 23–34.

- 39 Ипатов А. Н. Указ. тр. – С. 47–48.
- 40 Отчет о денежных оборотах в Харьковской общине верующих христиан евангелистов за 1910. – Харьков, 1910. – 34с.
- 41 Успенская церковь Славяносербского уезда Екатеринославской губернии // Церковь. – М., 1913. – № 35. – С. 698–700.
- 42 Спасо-Преображенский монастырь с. Городищи Екатеринославской губернии // Церковь. – М., 1912. – № 25. – С. 611–612.

SUMMARY

Larissa Moiseenko

**BUSINESS ACTIVITIES OF CHRISTIAN CONFESSIONS IN DONBASS
IN THE LATE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES.**

The article is devoted to the economic activities of Christian confessions in the Donbass in the late XIX – the beginning of XX centuries. The types of economic activities of Christian confessions; The specificity, effectiveness and efficiency of these activities; Factors that facilitated or hindered the economic activities of Christian confessions.

Key words: business activities, Christian confessions, clergy, consistory, church-economy legislation.

Наталія Діанова,
*кандидат історичних наук,
доцент Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПІСКОПА ХЕРСОНСЬКОГО І ОДЕСЬКОГО НИКАНОРА (БРОВКОВИЧА)

Проаналізовано основні напрямки просвітницької діяльності архієпископа Никанора. Розглянуто його наукову та релігійну спадщину. Показано його внесок у розвиток православ'я.

Ключові слова: архієпископ Никанор, церква, Херсонська єпархія, православ'я, наука, освіта, проповідь, моральність.

Никанор Бровкович (1826 – 1890) належить до видатних релігійних діячів другої половини XIX ст. Він був талановитим богословом, науковцем, ректором ряду духовних навчальних закладів, проповідником, публіцистом, естетом і архієпископом. Це далеко не повний перелік заслуг Преосвященного Никанора, який залишив помітний слід в історії православної церкви. Його багата наукова і літературна спадщина має яскраво виражений індивідуальний характер. Твори архієпископа завжди були пов'язані з релігійною тематикою і відображали актуальні проблеми церковного життя. Не зважаючи на вагомий внесок архієпископа в розвиток науки і освіти, його просвітницька діяльність належним чином не вивчена, що обумовлює актуальність даної публікації.